

INLEIDING

Deze zesde bundel in de reeks *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* continueert de verandering die in de vijfde bundel is ingezet. Deze verandering heeft te maken met het steeds groeiende aanbod van publicaties. Niet alleen aan promovendae, maar ook aan andere onderzoeksters biedt *Proeven* de gelegenheid tot publicatie.

Zo vindt de lezer/es in deze bundel een scala aan disciplines: praktische theologie, godsdienstwetenschap, kerkgeschiedenis, bijbelwetenschappen, systematische theologie. Ook de internationale contacten op het gebied van Vrouwenstudies Theologie zijn terug te vinden in dit zesde deel.

In het eerste gedeelte van deze bundel zijn de voorstudies van proefschriften opgenomen. Dit gedeelte kent vijf artikelen.

De eerste bijdrage is van *Gé Spielman*. Zij behandelt in haar praktisch-theologische bijdrage de vraag naar de mogelijkheden van veranderingen in de religieuze en culturele identiteit van mensen. Om tot een antwoord te komen, bestudeert zij verschillende cultureel-antropologische theorieën. Deze theorieën tonen de spanning tussen enerzijds een stabiele etnische of culturele identiteit en anderzijds flexibele en veranderlijke schema's en de daaraan verbonden emoties. Het standpunt van Spielman is dat mensen een bewuste keuze kunnen maken voor veranderingen in de hen door hun cultuur aangereikte identiteit. Omstandigheden of sociale omgeving kunnen een mens nooit volledig determineren. Die mogelijkheid van verandering hangt ook samen met de mate van subject-kwaliteit die een persoon zichzelf toekent. In het maken van keuzes is er – naast de persoonlijke vrijheid – ook sprake van invloed van cultuur, klasse, religie en gender.

Het artikel van *Manuela Kalsky* draagt de titel 'Jesus Christus – die unterstützende und befreiende Präsenz des Geistes Gottes'. Kalsky beschrijft en analyseert hier christologische visies van womanistische theologes. In het inleidende gedeelte geeft Kalsky de specifieke kenmerken en achtergronden van de womanistische theologie weer. Vervolgens schetst zij de verhouding van womanistische theologes tot zowel de witte feministische theologes als mannelijke zwarte theologen op het punt van de christologie. De situatie van onderdrukt-zijn heeft voor zwarte vrouwen meer dimensies dan voor zowel witte vrouwen als zwarte mannen.

Verhalen van voormoeders die gebukt gingen onder het slavenbestaan, spelen een grote rol in de womanistische theologie en christologie. Net als hun voormoeders zien hedendaagse womanistische theologes in Jezus degene die zich geïdentificeerd heeft met het harde bestaan van arme, zwarte vrouwen. Zij halen Jezus, zoals ook hun voormoeders deden, heel dichtbij: hij is als een zwarte vrouw. Van belang is daarbij zowel Jezus' mens-zijn als het geloof in hem als de Christus. In de ondersteunende kracht die van Jezus/Christus uitgaat, ervaren zwarte vrouwen de transformerende Geest van God. Kalsky signaleert ook bij womanistische theologes de blinde vlek van het anti-judaïsme: zij zien Christus als de eigenlijke vervulling, ook voor Israël. Juist vanuit womanistische theologie kunnen er echter sterke impulsen uitgaan voor een meer-dimensionale christologie.

Een godsdienstwetenschappelijke bijdrage levert *Jeanneke van Loon*. Zij bestudeerde het volk Minangkabau op West-Sumatra. Dit volk kent een matrilineaire samenleving: land en goederen worden in de vrouwelijke lijn overgeërfd. Daarnaast is het volk overtuigd moslim. Deze gegevens kunnen volgens westerse en Europese waarnemers niet samengaan hoewel het voor de Minangkabauers geen probleem is. Dit illustreert Van Loon aan de hand van twee nota's, beide geschreven door negentiende-eeuwse Nederlandse bestuursambtenaren op West-Sumatra. Haar analyse van met name de eerste nota van luitenant-kolonel Andresen laat zien hoezeer zijn eigen referentiekader het Andresen onmogelijk maakt een consistente en relevante beschrijving te geven van de samenleving van de Minangkabau die ook voor het volk zelf herkenbaar zou zijn.

Esther de Boer werpt in haar nieuwtestamentische onderzoek de vraag op of vrouwen in de beginperiode van de Jezusbeweging 'werkelijk' en op gelijke voet met mannen discipelen van Jezus waren. Zij weegt en weerlegt exegetische tegenargumenten en toont vervolgens aan dat in de oudste bron, het evangelie van Markus, niet alleen de term discipelen inclusief gebruikt wordt, maar dat vrouwen bovendien als voorbeeldige discipelen in beeld zijn. Voor haar conclusie dat het historisch gezien plausibel is vrouwen onder de discipelen te begrijpen, boort De Boer, naast de nieuwtestamentische teksten, andere bronnen aan. Zij laat zien dat het door Schüssler Fiorenza geïntroduceerde 'discipelschap van gelijken' niet een kwestie van een andere manier van historische verbeelding is, maar van historische realiteit.

In haar kerkhistorische bijdrage betoogt *Anke Passenier* dat en hoe religieuze vrouwen in de Middeleeuwen actief betrokken waren in het hooglopende debat over de volmaaktheid en de eenheid met God. Uit de bronnen blijkt dat de vrouwen niet op een lijn zaten: er leefden verschil-

lende denkbeelden over deze theologische kwestie en zij sloegen verschillende wegen in. Passenier maakt dit inzichtelijk door teksten van twee middeleeuwse theologes met elkaar te confronteren: de *Brieven en Visioenen* van Hadewijch en de *Mirouer des simples ames* van Marguerite Porete.

Naast overeenkomsten zijn er belangrijke inhoudelijke verschillen op het punt van de *unio*-conceptie. De christo-centrische, affectieve Minnemystiek van Hadewijch botst met de metafysisch georiënteerde onthechte Zijnsmystiek van platoonse snit van Porete. Passenier zet met haar bijdrage de lezeres op het spoor van het onderkennen van het belang van de fundamentele en vernieuwende bijdragen van deze geleerde begijnen aan het mystiek-theologische discours, waarop bijvoorbeeld Eckhart en Ruusbroec voortbouwden.

Op 8 en 9 oktober 1999 werd het IWFT-weekeinde georganiseerd in Kerk & Wereld te Driebergen. Vrouwen, kunst en religie was het thema; drie spreeksters presenteerden hun visie aan de hand van door hen verricht onderzoek. Deze drie lezingen zijn opgenomen in het tweede deel van deze *Proeven* (Voortgaande discussie).

Barbara Underwood, onderzoekster uit Engeland, bespreekt in haar bijdrage 'Unheard Music: Plato's Number, Music and Gender' het machtssysteem dat aan de basis ligt van de muziektheorie. Zij laat zien hoe muziek in een theologisch en filosofisch discours verwoord wordt en hoe deze samenhangen met een genderdiscours dat voorrang geeft aan een mannelijke symboliek. Hierbij maakt zij gebruik van inzichten van feministische musicologen en feministische theologische methoden.

Inez van der Spek onderzoekt in haar bijdrage 'De taal der geesten in Toni Morrisons *Beloved*' de taal der geesten in de roman *Beloved* (*Beminde* in de Nederlandse vertaling) van Toni Morrison. Zij doet dit vanuit haar positie als Nederlandse, niet-zwarte theologe. Zij kiest voor één mogelijke lezing van het verhaal, namelijk als spookverhaal. Deze lezing laat de veelstemmigheid van de geest zien, dat wil zeggen, een spreken van de geest dat recht doet aan culturele en religieuze veelvormigheid, en politiek en kosmologisch betrokken is.

Freda Dröes presenteert een terreinverkenning op het gebied van vrouwen, kunst en religie. Beeldende kunst kan op drie verschillende manieren een bron van inspiratie zijn voor vrouwen: als illustratie van een idee dat in feministische theologie leeft; als bewijs van een bepaalde traditie van vrouwen; als bron waaruit feministisch theologen putten. Dröes bespreekt kunst die met name in de internationale vrouwenbeweging bekend is en sluit haar bijdrage af met een pleidooi voor het vormen

van een canon van beeldende kunst die vrouwen inspireert in hun zelfreflectie en hun verhouding tot/met het goddelijke.

In de rubriek Werk in Uitvoering, het derde deel van *Proeven VI*, wil de redactie aandacht schenken aan onderzoek dat in gang gezet is en dat nu al interessante perspectieven biedt, ook al is het onderzoek nog niet afgerond. *Ine Van Den Eynde* heeft de primeur in deze rubriek waarmee tevens het internationale karakter van *Proeven* onderstreept wordt.

Van Den Eynde, post-doc in Leuven, heeft intensief onderzoek gedaan naar de term *b'rit* in het Oude Testament. Algemeen is aangenomen dat dit een genderneutrale term is. Van Den Eynde trekt deze opvatting in twijfel in haar artikel 'Verbintenis, *b'rit* en gender in het Oude Testament'. Verbintenissen waren, zo stelt zij, in een patriarchale samenleving een mannenzaak, ook als de gevolgen ervan vrouwen trof. In het religieuze taalgebruik van de verbondsterm wordt het genderspect van de term overgedragen.

Afhankelijk van de waarde die men aan de bijbeltekst toekent, kan men verschillende houdingen aannemen. De genderbepaaldheid is vooral een probleem wanneer men deze teksten als richtinggevend voor gelovig leven vandaag erkent. De bespreking van verschillende strategieën houdt een pleidooi in om het genderspect van de term ernstig te nemen. Anders riskeert men verhalen over vrouwen en hun toekomstverwachtingen buiten beschouwing te laten en zo de ongelijke man-vrouwverhoudingen in de hedendaagse reflectie te herhalen.

Forum kent een tweetal bijdragen. Het onderwerp van deze rubriek is niet helemaal toevallig gekozen. De afgelopen jaren is een intensieve discussie rondom de godsnaam losgebarsten. Oorzaak is de Nieuwe Bijbelvertaling die in de komende jaren afgerond moet worden. Centrale vraag is of de vertaling van de godsnaam met HEER nog wel mogelijk is. Caroline Vander Stichele en Meindert Dijkstra presenteerden bij een eerdere gelegenheid hun meningen. Deze zullen gepubliceerd worden in *Met Andere Woorden*, kwartaalblad van het Nederlands Bijbelgenootschap. Omdat de achterban van de IWFT en lezer/essen van *Proeven* deze discussie hebben meegemaakt, achtte de redactie het zinvol om twee uiteenlopende standpunten uit deze discussie in *Proeven* op te nemen.

Caroline Vander Stichele pleit voor een gekwalificeerd beroep op de traditie waar het de weergave van HEER betreft. Het weergeven van het tetragrammaton speelt al in de grondtekst. Het is beter om zich daarop te richten dan op de vorm die de substitutie met het woord *kurios* in de Septuagint heeft gekregen. Met taalkundige, filosofische en theologische

argumenten onderbouwt Vander Stichele haar pleidooi om het tetragrammaton 'onvertaald' te laten. Het staat zo voor de 'onherleidbaarheid' van deze naam. Dit kan nog worden versterkt wanneer de Hebreeuwse letters worden gehandhaafd. Dan wordt men immers gedwongen bij het voorlezen steeds een keus te maken en dit is een mogelijkheid tot doorgaande bezinning.

Meindert Dijkstra heeft begrip voor de bezwaren tegen de machtsconnotaties van het woord HEER. Hij wil de manier waarop het woord *adonai* is gaan functioneren, benadrukken. Het is volgens hem nooit gebruikt om de vertaling van de godsnaam te zijn. Door het liturgische gebruik van het woord is het zelf tot nieuwe godsnaam geworden. Als zodanig drukt het eerder respect en verering uit dan macht. Ook legt Dijkstra uit waarom de godsnaam JHWH niet minder masculien is dan expliciet mannelijke woorden. JHWH deelt in de patriarchale context en sociale structuren waarin het Oude Testament is ontstaan. Een weergave van JHWH door een ander woord maakt de betekenis van de context waarin de godsnaam functioneert, niet anders.

Proeven zou *Proeven* niet zijn wanneer in deze zesde bundel geen aandacht geschonken zou worden aan de conferenties en studiedagen die er de afgelopen tijd zijn geweest. Kroniek doet er verslag van. Ook geeft *Proeven* weer een overzicht van promoties in de theologie van vrouwen en van nieuw onderzoek dat door vrouwen is gestart. Met dank aan Marian Papavoine kon ook een publicatielijst van IWFT-leden opgenomen worden.

De onderwerpen in deze *Proeven* tonen 'grensoverschrijdingen'. De womanistische theologes verschijnen in beeld, er is aandacht voor multiculturele identiteit, de blik wordt gericht op de Minangkabau in West-Sumatra. Ook op andere manieren komt de 'grensoverschrijding' in beeld door de internationale contacten (Underwood, Van Den Eynde) en de interdisciplinaire contacten (Forum). Dat feministische theologie zich niet als een drenkeling op een verlaten en wit eiland kan bevinden, moet na deze bundel toch wel duidelijk zijn. De aandacht voor en de inbreng van de Ander en het Andere, zonder het feministisch perspectief op te geven, blijft belangrijk.

Ook blijven in beeld vertrouwde discussies die in feite nog altijd niet uitgewoed zijn. Dat blijkt wel uit het onderzoek van Esther de Boer naar de inclusiviteit van discipelschap in het Markus-evangelie. Zij levert concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van vrouwelijke discipelen.

Met de opzet en invulling van de rubrieken Werk in Uitvoering en Forum is een begin gemaakt met de start van discussies over de disciplinaire grenzen heen. Reacties op de geplaatste bijdragen zijn van harte welkom want wij zien uit naar een verdere discussie. De redactie hoopt met *Proeven VI* een bijdrage te leveren aan de presentatie van feministisch-theologisch onderzoek en aan de voortgang van de discussie tussen theologes onderling en tussen de verschillende disciplines.

Kune Biezeveld
Magda Misset-van de Weg
Gé Spielman
Ine Van Den Eynde
Mirjam Vermeij